

STUDIES OF THE OTTOMAN DOMAIN

Cilt: 6 Sayı: 11 Ağustos 2016
(Doi No : 10.19039/sotod.20161122497)

Issn: 2147-5210

www.thestudiesofotomandomain.com

FAHREDDİN PAŞA’NIN HİCAZ CEPHESİNDE BAYRAK MÜCADELESİ (Haziran 1916 - Ocak 1919)

FAHREDDIN PASHA’S FIGHT TO KEEP OTTOMAN FLAG UP AT HEJAZ FRONT (June 1916 – January 1919)

Hasan BARLAK*

Özet

Osmanlılar, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girmiş olan Hicaz’a her zaman özel bir değer vermişlerdir. Hicaz’da, dini hassasiyetlerinden kaynaklanan saygıdan dolayı Mekke ve Medine kalelerine Osmanlı bayrağı çekmemişlerdir. Osmanlı Devleti’ni etkileyen yeni siyasi ve ictimai şartların ortaya çıkmasıyla Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid döneminde bu uygulamada değişikliğe gidilmiş, Haremeyn’de de devlet binalarına ve kalelere Osmanlı bayrağı asılmıştır. Ne var ki mevcut durumun üzerinden yarım asır geçmeden Birinci Dünya Harbi çıkmış ve savaş devam ederken 1916 yılında Mekke emiri Şerif Hüseyin İngilizlerle anlaşarak Osmanlı Devleti’ne karşı isyan başlatmıştır. İsyancılar arasında genel bir kabul görmese de Medine dışındaki Hicaz şehirlerinin kısa sürede Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, Hicaz Seferi Kuvvetler kumandanı Fahreddin Paşa, Medine’yi müdafaaya kararlılıkla devam etmiştir. Askeri imkânsızlıklara, tabii şartların zorluğuna ve açlık tehlikesine rağmen şehri teslim etmemiş, Medine kalelerinin burçlarında Türk bayrağının dalgalanması için verdiği savaşı Hz. Peygamber’e de atıfta bulunarak kutsal bir görev kabul etmiştir. Fahreddin Paşa, savunma günlerinde Osmanlı bayrağını çeşitli vesilelerle öne çıkarmış ve milli bir değer olarak bayrağa baskın bir yer vermiştir. Makalemizde, Medine’nin düşmemesi için verdiği mücadele sırasında, Fahreddin Paşa’nın dikkat çekici bir şekilde Osmanlı bayrağına yaptığı bu vurguyu ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Hicaz Cephesi, Fahreddin Paşa, Osmanlı Bayrağı, Medine, Türk-Arap

Abstract

Ottomans always attached a special value to Hejaz that was brought to Ottoman rule during Yavuz Sultan Selim reign. In Hejaz, they did not hoist the Ottoman flag in Mecca and Medina fortresses because they had respect that arose from their religious views for these two cities. As new political and social conditions affecting Ottoman State emerged, this practice was abandoned during the reigns of Sultan Abdülaziz and Sultan Abdülhamid II and the Ottoman flag was hoisted to state buildings and fortresses in Haremeyn, too. However, even before a half-century passed over these incidents, World War I broke out and Sheriff Hüseyin, Amir of Mecca, rebelled against the Ottoman State after allying with the British in 1916 when the war was still continuing. Although the rebellion was not widely approved by Arabs, it caused the Ottoman State to lose control over several cities of Hejaz except Medina within a short period of time. However, Fahreddin Pasha, commander of Hejaz Expeditionary Forces, determinedly continued to protect Medina. He did not

* Yrd. Doç. Dr. Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

accept to surrender and regarded his fight to keep Turkish flag waving on the towers of Medina fortresses as a holy mission as understood from his references to Prophet Muhammad (pbuh) in his sayings despite military challenges, hardships caused by nature and starvation risk. Fahreddin Pasha highlighted the significance of Ottoman flag in several appropriate contexts and put a strong emphasis on Ottoman flag as a national value during these days of defense. In this paper, we are to expand on Fahreddin Pasha's significant emphasis on the Ottoman flag as a national value during his fight to prevent Medina from falling to enemy forces.

Keywords: World War I, Hejaz Front, Fahreddin Pasha, Ottoman Flag, Medina, Turk-Arab

Giriş

Türkler, eskiden beri bayrağa çok büyük bir ehemmiyet vermişler¹, mukaddes bir yadigar olarak telakki ettikleri bayrağı her türlü tehlikeden korumuşlardır.² Türklerde bayrak için daha çok sancak adı kullanılmıştır.³ Henüz XI. asırda Oğuz Türkleri arasında yüceldiği zaman kara toprağı havalandıran kızıl renkli bayraktan söz edilmiştir.⁴ Önceleri alplere ve bahadırlara mahsus olan bu alâmet, tabii olarak onların başı olan hükümdarlarda da bulunurdu. Devlet mefhumu ve devlet teşkilatı gelişip kuvvetlendikçe hükümdarların şahsi alametleri devletin haiz olduğu yüksek hâkimiyetin bir sembolü mahiyetini almıştır. Bayrak daha sonra, milli iradenin tecellisinden doğan yeni devlet teşekküllerinde sadece devlet hâkimiyetinin değil, aynı zamanda milli varlığın da timsali olmuştur.⁵ Bayrak, Türklerin Ortaçağ'da kurduğu en kudretli ve uzun süreli siyasi teşekkül olan Osmanlı Devleti için de büyük bir anlam ifade etmiştir.⁶ Bununla birlikte Osmanlıların bayrak ile ilgili Hicaz'daki uygulaması normalden biraz farklı olmuştur.

Hicaz'ın 1517 yılında Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra *Hâdimü'l-Haremeyn* unvanını taşıyan Osmanlı sultanları Mekke ve Medine'nin her türlü işiyle ilgilenmelerine rağmen, XIX. yüzyıla kadar Haremeyn kalelerine Osmanlı sancağı çekirtmemişlerdir. Haremeyn'e saygıdan kaynaklanan bu davranışta Sultan Abdülaziz döneminde yeni şartlara uygun olarak değişikliğe gidilip, Mekke

¹ Fevzi Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 1992, s. 50.

² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul, 1993, c. 1, s. 176.

³ J. Deny – [M. Kunt], "Sandjak" *The Encyclopaedia of Islam (EI)*, Vol. IX, E. J. Brill: Leiden, 1997, s. 11.

⁴ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, s. 4.

⁵ M. Fuad Köprülü, "Bayrak", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, M.E.B., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, c. 2, s. 402.

⁶ Köprülü, "Bayrak", *İA*, c. 2, ss. 415-419.

ve Medine'deki kalelere ve kışlalara bayrak çekilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak o dönem karar sadece Medine'de uygulanmıştır.⁷ Daha sonra özellikle halkı Müslüman olan sömürgelerden; Hindistan, Orta Asya, Cezayir ve Cava gibi memleketlerden Hicaz'a gelip giden hacılara, Cidde'de bulunan İngiliz, Fransız, Rus, Portekiz ve Felemenk konsolosları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin hac işlerine müdahaleye çalışan yabancı devletlere, Haremeyn halkına ve bölgedeki Arap kabilelerine Mekke'nin kesin olarak Osmanlı Devleti toprağı olduğunun kavratılması için Sultan II. Abdülhamid döneminde Mekke kalelerine de Osmanlı bayrağı çekilmesinin bir zaruret olduğu düşünülmüştür.⁸ Mekke'de Mir'atı Necib Paşa'nın girişimleri, Mekke şerifi Abdülmuttalib Efendi, Mekke önde gelenleri ve halkın iştiraki ile resmi bir tören yapılmış ve böylece Mekke'deki kale ve hükümet binalarına da Osmanlı sancağı çekilmeye başlanmıştır.⁹

Yukarıda zikrettiğimiz değişiklikten sonra Hicaz'da Osmanlı bayrağı yaklaşık kırk yıl daha dalgalanabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Suriye, Filistin ve bir derece de Mezopotamya'daki mevzilerini korumakta gösterdiği başarı, 1916 Haziran'ında Şerif Hüseyin'in kalkıştığı isyan hareketiyle darbe almıştır. İsyân, Araplar arasında ciddi bir karşılık bulmadıysa da İngiliz desteğini alan bedevilerin Hicaz'da ve Kızıldeniz sahillerinde yaptıkları saldırılarla Hicaz demiryoluna yönelik sabotaj girişimleri Osmanlıların Arap coğrafyasındaki savaş düzenine belli ölçüde zarar vermiştir.¹⁰ Öte yandan savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgeden ayrılması Avrupalı devletlere büyük

⁷ Eyüb Sabri, *Mir'atü'l-Haremeyn (Mir'at-ı Mekke)*, Bahriye Matbaası: Kostantniyye, 1301, c. 1, ss. 50-51; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 38, 1997, ss. 26-27.

⁸ Eyüb Sabri, *Mir'atü'l-Haremeyn (Mir'at-ı Mekke)*, c. 1, ss. 51-52; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Barlak, "Dinî Ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013, ss. 115-118.

⁹ BOA, Y.EE 5/103, 4.6.1881; Eyüb Sabri, *Mir'atü'l-Haremeyn (Mir'at-ı Mekke)*, c. 1, ss. 52-53;

¹⁰ A. L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, Damla Acar, Funda Soysal (çev.), Kitap Yayınevi: İstanbul, 2003, ss. 149-150. Osmanlı Devleti'ne karşı isyanla neticelenen İngiltere - Şerif Hüseyin anlaşması İngilizlerin Mısır Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon tarafından şerifle yapılan bir dizi mektuplaşma ile gerçekleştirilmiştir. Bkz. Peter Mansfield, *The Ottoman Empire and Its Successors*, The Macmillan Press: London, 1973, ss. 38-39.

imkânlar sağlamış ve Batılı güçler bu toprakları egemenlikleri altına alarak emperyalist hedefleri doğrultusunda şekillendirmişlerdir.¹¹

Şerif Hüseyin isyanı Medine'de 5 Haziran 1916 tarihinde başlamış olmakla birlikte ciddi çarpışmalar ayın dokuzundan sonra kendini göstermiştir.¹² Ayaklanma; Mekke, Taif, Cidde, Yenbu, Vech ve Hicaz'ın diğer yerlerinde beş gün sonra 10 Haziran 1916'da başlamıştır.¹³ Birinci Dünya Savaşı başladığında Hicaz'da bulunan 22. Tümen'de bazı değişiklikler yapılarak Hicaz Valisi ve Komutanı Albay Vehib Bey komutasındaki Hicaz kuvvetleri için birlikler ayrılmıştı. Bu kuvvetlere ait askerlerden önemli bir kısım I. Kanal Harekâtı için 28 Aralık'ta Medine'ye, buradan da 8 Ocak 1915'te Maan'a gönderilerek Hicaz'dan ayrılmışlardı. Bundan dolayı I. Kanal Harekâtı'ndan sonra Hicaz'daki taburların mevcudu savaş boyunca 400-500 askeri geçememiştir.¹⁴ Yine de Hicaz'da vuku bulan ayaklanma üzerine bu cephe Şam'daki 4. Ordu'dan takviye edilerek, ordu komutanlığı yetkisinde "Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığı" kurulmuştur. Bölgedeki birlikler de bu komutanlığa bağlanarak komutanlığına 12. Kolordu Komutanı Fahreddin Paşa tayin edilmiştir (30 Haziran 1916).¹⁵

I. İsyancıların Saldırıları ve Osmanlı Savunması

Şerif Hüseyin ayaklanması Mekke'de 10 Haziran sabahı isyancıların hükümet konağına ve kışlalara saldırısı ile başladı. Türk askeri mevkiilerinin hızla düştüğü savunma ancak bir ay devam edebildi ve 9 Temmuz 1916'da Mekke asilerin eline geçti.¹⁶ 10 Haziran 1916'da bedevilerin Cidde saldırısı gerçekleşti. Bedeviler,

¹¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Dora Basım-Yayın: Bursa, 2014, c. 1, s. 20.

¹² Nâci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?..*, Sebil Yayınevi: İstanbul, 1994, s. 23; George Antonius, *The Arab Awakening The Story of The Arab National Movement*, Khayat's College Book Cooperative: Beirut, 1955, s. 184.

¹³ Abdullah b. Hüseyin, *Müzekkerâtî*, Mektebetü Berhûme: Amman, m. 1989 / h. 1409, s. 114; Feridun Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, Yağmur Yayınları: İstanbul, 2005, s. 360; Vehim Talib Muhammed, *Tarihu'l-Hicazi's-Siyasi 1916-1925*, Ed'Dârul-Arabiyye li'l Mevsûat: Beyrut, 2007 (h. 1427), s. 22.

¹⁴ İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis Kitaplar: İstanbul, 2014, s. 184.

¹⁵ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912 – 1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2014, s. 258.

¹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, c. III, ks. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, ss. 269-270; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, s. 360.

Türk makineli tüfekleri ve topçu ateşi karşısında duramadılar. Ancak iki İngiliz savaş gemisinin Arap asilerine desteği ve İngiliz savaş uçaklarının Türklere yaptığı bombardıman çatışmanın seyrini değiştirdi ve Cidde 16 Haziran'da kaybedildi.¹⁷ Aşağı yukarı Cidde ile eş zamanlı olarak Şerif Abdullah'ın bedevileri Taif kışlasına saldırıya geçtiler. Taif'teki ilk saldırılara Türk birlikleri tarafından hemen karşılık verildi ve asiler püskürtüldü. Bununla birlikte burada da savunma çok uzun sürmedi ve Taif, ancak 21 Eylül 1916'ya kadar dayanabildi.¹⁸

Yenbu'nun düşmesi 26 Temmuz 1916'da gerçekleşti. Yenbu, Cidde'de olduğu gibi karadan bedevi Arapların, denizden de bir İngiliz savaş gemisinin saldırısına maruz kalmıştı.¹⁹ Bu arada Şerif Faysal, el-Mübarek mevkiinden bir kısım kuvveti karadan Yenbu'dan, bir kısım bedevileri de denizden sevk ederek düşman harp gemileriyle bombardıman ettirmek suretiyle Hicaz hattı üzerindeki Hediyye istasyonunun tam batısında ve sahilde bulunan Ümlüc Kalesi'ni işgal etmiştir. Hâlbuki buranın işgali çarpışmanın hat üzerine intikaline ve erzak sevkinin azalmasına sebep olabilirdi. Bunun için Cemal Paşa bir telgrafında: “burada Osmanlı Sancağı kıyamete kadar dalgalanacak ve icabederse bunun için herkes ölecektir” demiştir.²⁰ Ne var ki korkulan olmuş, fakat her şeye rağmen Şerif Hüseyin isyanı 1916 yılında Hicaz'la sınırlı kalmıştır.²¹

Hicaz vilayetinde Mekke, Cidde, Yenbu ve Taif'in elden çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki tek kalesi Medine kalmıştı. Aslında Mekke ile kıyaslandığında Medine önceden beri Batılı diplomatların, istihbarat örgütlerinin ve araştırmacıların ilgi alanı dışında kalmıştı. Bu yüzden savaş öncesi yıllarda Osmanlı hükümetleri tarafından buraya özel bir önem verilmiştir. Hatta Türk hükümetleri Medine'yi sadece Hicaz'da değil bütün Arabistan'da politikalarını uygulayacakları bir merkez olarak değerlendirmek istemişlerdir. “Medine Muhafızlığı” adının da göstereceği üzere idari olarak Medine, bir

¹⁷ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans the Great War in the Middle East*, Basic Books: New York, 2015, s. 298.

¹⁸ Bkz. Rogan, *The Fall of the Ottomans the Great War in the Middle East*, s. 299; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, ks. 3, ss. 270-273.

¹⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III, ks. 3, s. 273.

²⁰ Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 77.

²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2011, c. 9, s. 497.

kumandanın yönetiminde stratejik bir ileri karakoldu²² ve şimdi görevini tam olarak yerine getirmesi gereken gün gelmişti.

A. Medine Müdafaası

İsyancılar Medine'ye hiçbir zaman güçlü, kalabalık ve düzenli bir bedevi grubuyla saldıramadılar. Aslında bu pek de mümkün değildi. Bedeviler asker değillerdi. Düzenli birlikler halinde ve ciddi bir strateji ile savaşmaları beklenemezdi.²³ Eğitimleri yetersizdi ve disiplinden yoksun oldukları gibi örgütlü birlikler de oluşturamıyorlardı.²⁴ Onların savaş taktiği Medine civarında uygun gördükleri bazı yerlerde taciz saldırıları yapmak veya Medine'ye yakın demiryolu istasyonlarına saldırmaktan ibaretti. Girdikleri bu tür çatışmalarda da genellikle dişe dokunur bir başarı kazanamamışlardır. Bu durum şerif ve bedevilerin ilk isyan bayrağını açarak Medine'nin kuzeyindeki ilk istasyon olan Muhit mevkiinden hareket eden tren üzerine ateş açmalarından itibaren aşağı yukarı benzer şekillerde devam etmiş, saldırıları da sert bir şekilde karşılık bulmuş ve çekilmişlerdir.²⁵

İsyanın bastırılması için ayaklanmanın hemen arkasından Mekke üzerine bir harekât düşünülmüş fakat gerekli şartlar oluşturulamadığı için gerçekleştirilememiştir.²⁶ Böylece savunma pozisyonunda kalınan Medine ve civarında Osmanlı garnizonu askerlerinin isyancılarla pek çok muharebe ve çatışmaları olmuştur. Bu çatışmalara 4 Ekim 1916'da Medine'nin güneyinde başlayıp Ocak 1917'ye kadar devam eden muharebeler misal verilebilir. Bu bölgelerde Osmanlı birlikleri ile Faysal'a ve Ali'ye bağlı birlikler savaşmış, Türk taarruz ve savunmalarında büyük ölçüde başarılı olunmuştur.²⁷ Aslında asiler

²² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Türkan Yöney (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2003, s. 178.

²³ Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Direği*, Yusuf Kaplan (çev.), Rey Yayıncılık: Kayseri, 1991, ss. 297, 306.

²⁴ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyula*, Turan Keskin (İng. çev.), Yordam Kitap Basın ve Yayın: İstanbul, 2011, s. 353.

²⁵ Kıcımın, *Medine Müdafaası*, ss. 36-37.

²⁶ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, ss. 50-52.

²⁷ Bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914 – 1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları: Ankara, 1978, c. 6, ss. 196-214.

İngilizlerden gelen yardımlar olmaksızın hemen hiçbir şey yapamazlardı. Mekke'nin Cidde'nin ve Yenbu'nun ele geçirilmesi İngilizlerin sayesinde olmuştu. Hicaz cephesinde görev yapan İngilizler Arapları cesaretlendirmek için çalışan Lawrence'in de içinde bulunduğu bir avuç insandı. Onların en önemli başarısı da Türklerin Medine'de yalnız bırakılmasını sağlamak olacaktı.²⁸

İsyanın başlamasının üzerinden sekiz ay geçmişti. Hicaz demiryolunun korunması çok büyük güçlüklerle sağlanabiliyor, Medine'nin savunulması için de şehirde ciddi sayıda asker tutuluyordu. Bundan dolayı bir ara Osmanlı Harp Erkânı tarafından Hicaz'daki askerin çekilerek bölgenin tahliye edilmesi değerlendirildi. Konuyla ilgili olarak Enver Paşa Cemal Paşa'ya bir telgraf çekerek onun fikrini aldı. Daha sonra mevzu hakkında Şam'da karargâhta bir toplantı yapıldı. Cemal Paşa, Ali Fuad Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasında geçen görüşmede bir yanda Filistin müdafaa edilirken öte yandan Hicaz'ın korunmasının mümkün olamayacağı kanaati baskın geldi. Üstelik Medine boşaltıldığı takdirde Filistin savunulabilirdi. Bunun üzerine Medine'nin tahliyesi kararlaştırıldı. Fahreddin Paşa'nın bu işe yanaşmayacağı aşikârdı. Medine'yi Mustafa Kemal Paşa'nın boşaltması düşünüldü. Ancak Mustafa Kemal Paşa'ya göre, tahliye işini Medine'de askerin başında bulunan komutanın yapması gerekirdi. Bunun üzerine tek seçenek kalıyordu: Medine'yi müdafaaaya devam etmek.²⁹ Medine savunmasında kararlı olan Fahreddin Paşa da bu günlerde 42. Alay'ın Çanakkale Muharebesi'nde kazandığı gümüş imtiyaz madalyasını fevkalade bir merasimle alay sancağına asarak subaylarını ve askerlerini tebrik ediyordu.³⁰

İngilizlerin bölgedeki casusu olan Lawrence, Arapların karşı karşıya yapılacak bir savaşı kazanamayacaklarının farkında olduğundan bedevilerden İngiltere adına sağlanacak yararı azamiye çıkaracak olan hareketin Medine ile Şam arasındaki demiryolu hattında sürekli saldırılar gerçekleştirmek olduğunu

²⁸ H. C. Armstrong, *Arabistan Kralı'nın Yaşam Öyküsü Abdülaziz bin Suud*, Gülsüm Aldemir (çev.), Kaknüs Yayınları: İstanbul, 2007, s. 129.

²⁹ Kıcıman, *Medine Müdafaaası*, ss. 88-91; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaaası*, ss. 62-71; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. 6, ss. 327-341.

³⁰ Kıcıman, *Medine Müdafaaası*, ss. 87.

düşünüyordu.³¹ İngiliz aklı ve desteği ile hareket eden Şerif kuvvetleri için de en kolay hedef Hicaz demiryolu idi. Grup halinde demiryolunda bir taarruz gerçekleştiriyorlar ve tabiatları gereği hemen arkasından kaçıyorlardı. Onlar bazen hat üzerindeki istasyonlara saldırıyorlar, bazen de dinamit kullanarak rayları ve trenleri havaya uçuruyorlardı. Bu saldırılar karşısında Türkler hiçbir zaman aceze düşmüyordu. Askerler vakit kaybetmeden saldırıların yapıldığı yerlere intikal ediyorlar, bedevi Araplar kaçamamışlarsa çatışmaya giriyorlar ve arkasından tahrip edilen rayları kısa bir sürede onarmayı başarıyorlardı.³²

Hicaz Kuvve-yi Seferiye Kumandanı Fahreddin Paşa, 5 Haziran 1917 tarihinde bir beyanname neşretmiştir. 5 Mart 1917'de Şerif Ali'den, 5 Nisan 1917'de Şerif Zeyd'den teslim ve tahliye talep eden mektuplar aldığı dile getirdikten sonra, İslami açıdan farz olduğundan, kendilerine silah bırakıp tevbe ederek Padişah Halife Sultan Reşad Han'ın merhametine sığınmalarını teklif ettiğini belirtmiştir. Fahreddin Paşa, onların buna dört top atarak cevap verdiklerini ifade etmiş ve İngiliz altınlarına mukabil³³ Müslüman kanı dökmekten zevk alan Faysal, Abdullah, Ali ve Zeyd'in Medine'yi teslim alma hesaplarından ironik bir üslupla bahsetmiştir. Arkasından da aşağıdaki tarihi açıklamayı yapmıştır:

Malûmunuz olsun ki, şecî ve kahraman askerim bütün İslâm'ın teyid-i mânevisiyle Hilâfet'in gözbebeği olan Medine'yi son fişeğine, son damla kanına, son nefesine kadar muhafaza ve müdafaaya memurdur. Buna askerce, müslümanca azm-ü cezm etmiştir. Bu asker, Medine'nin enkazı altında ve nihayet «Ravza-yı Mutahhara»nın

³¹ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Ali Berktaş (Yay. haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2000, s. 246; Şerif Hüseyin, anlaşılmasız bir şekilde İngilizlerin Arapların menfaatlerini düşünerek hareket ettiğini zannetmiştir. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin, isyanın fiili olarak en kalabalık aktörleri olan bedevilerle ilişkilerine geri dönük olarak bakıldığında, Osmanlı merkezi hükümetinin bölgeden çekilmesinin Hicazlı bedevilerin çoğu için bir avantaj olmayacağı, aksine aleyhlerine bir gelişme olacağı ortada idi. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, Gül Çağalı Güven (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2008, s. 218.

³² Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, s. 86, 104-105; Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 98-99, 113-114, 178, 270, 304-305, 325; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2011, s. 312; Lawrence, *Bilgiğin Yedi Direği*, ss. 320-323, 495-496; Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, s. 151.

³³ İngilizlere meftun olan şerifler bu heyecanı yaşarken, Mehmet Akif Ersoy'un, henüz 1915 yılında, İngilizlerin hesabının İslam âleminin iki kalabalık kesimini, Araplarla Türkleri birbirinden ayırmak ve böylece Müslümanları temsil eden halifeyi sadece bir isimden ibaret bırakmak olduğunu söylemiş olması manidardır. Bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Akçağ Yayınları: Ankara, 2001, s. 322.

yeşil türbesi altında kan ve ateşten mensuc kızıl bir kefenle gömülmedikçe Medine-i Münevvere Kalesi'nin burçlarından ve nihayet «Mescid-i Saadet» minarelerinden ve yeşil kubbesinden Osmanlılığın Albayrağı alınmayacaktır.³⁴

Fahreddin Paşa, devam ederek asilerin İngiliz bayrağı taşıyan bir tayyareyi Mescid-i Saadet üzerinde dolaştırttığından hiddetle söz etmiş ve isyancıların bir gün Medine surlarına sokulup Hz. Peygamber'e karşı top atmaktan da utanmayacaklarını dile getirmiştir.³⁵ Fahreddin Paşa'nın bu iddiasını teyit edercesine Şerif Abdullah da Mescid-i Nebi hakkında dikkat çekici ifadeler kullanmıştır. Fahreddin Paşa'nın teslim olmamak için direnip, kendisini Hz. Peygamber'in hücrelerine kapattığı günlerde, Şerif Abdullah, Ali Necib Bey ile onun durumu hakkında bir telefon konuşması yapmıştır. Ali Necib Bey'in, "Hücrede cinayet işlenmesini mi istiyorsunuz?" sorusuna; tabi ki istemediğini, sadece şartların yerine getirilmesini, yani Fahreddin Paşa'nın teslim edilmesini istediğini söylemiştir. Ali Necib Bey'in, "Mescid'in havaya uçurulmasını mı istiyorsunuz?" sorusuna karşılık, tarihte Mescid-i Nebevi'nin iki defa yandığını belirtmiş, Hz. Peygamber'in de zaten yüce dostuyla birlikte olduğunu ve şayet böyle bir şey olursa bunun Türklerin aleyhine kendileri için bir delil olacağını söylemek suretiyle rahat bir cevap vermiştir.³⁶

1. Müdafaa Günlerinde Bayrak Vurgusu

1918 yılına girerken Medine, Şerif Ali ve Şerif Abdullah kardeşlerin kuvvetleriyle muhasara edilmek üzere idi. Hicaz Kuvvetleri Kumandanı Fahreddin Paşa, her geçen gün yaklaşan kuşatmadan önce gereken tedbirleri almakla birlikte ıstırap içinde 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan gelecek yardımı bekliyordu. Yine kuzeyde Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'ya durumun

³⁴ Kıcıman, *Medine Müdafası*, ss. 91-92; bu ifadeler aynı eserin 30. sayfasında az farkla şöyle aktarılmıştır: "Malûmunuz olsun ki, kahraman askerlerim İslâmîlığın gözbebeği olan Medine'yi son fişğine, son damla kanına, son nefesine kadar muhafaza ve müdafaaya memurdur. Buna, askerce and içmiştir. Bu asker Medine'nin enkazı içinde ve nihayet Ravza-i Mutahhara'nın (yeşil türbe) altında kan ve ateşten örülmüş kızıl bir kefenle gömülmedikçe Medine kalesinin burçlarından ve Mescid-i Saadet minarelerinden Türk'ün albayrağı alınmayacaktır!.."

³⁵ Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 92.

³⁶ Abdullah b. Hüseyin, *Müzekkerâtı*, ss. 154-155.

vahametini yazıyor ve destek istiyordu. Medine’de asker için gıda sorunu başlamıştı. Üstelik askerler arasından firar edip asilerin tarafına geçenler oluyordu. Hayvanlara da çok kısıtlı miktarda yem verilebiliyordu. Her gün 8-10 hayvan ölüyordu. Fahreddin Paşa, Hicaz Seferi Kuvveti’nin sırf açlık yüzünden erimemesini ve harbin sonuna kadar canlılığını muhafaza ederek “hilâfet tacının dürrü yektası (biricik incisi)” olan Medine-i Münevvere’nin sırf açlık yüzünden düşmemesini istiyor, ısrarla erzak talep ediyordu.³⁷ Öte yandan Liman von Sanders, demiryolunun geçici olarak kesilmesi ile Medine’nin düşürülemeyeceğini, Fahreddin Paşa’nın birliklerinin orada direnecek kadar güçlü olduklarını ve yiyecek için de çeşitli yardımcı kaynaklara sahip olduklarını düşünüyordu.³⁸

İngilizler tarafından “Türk kaplanı” olarak adlandırılan Fahreddin Paşa’nın³⁹ bayrak tutkusu işler zora girdikçe kendisini daha bir göstermiştir. O, subay ve erlerin dertlerini düşünmemeleri, şecaat ve hamasetlerini korumaları için Osmanlı Sancağı, Osmanlı Bayrağı hakkında bir yazı müsabakası dahi açmıştır. Eli kalem tutan herkesin katıldığı bu yarışmada tarih ve edebiyat bakımından en kıymetli bulunan yazı Sabih Bey isimli bir subayın metni olmuştur. “Osmanlı Sancağı - Bayrağı” başlığını taşıyan beş-altı sayfalık bu yazı bir askerdeki milli duyguların kuvvetini, kültür seviyesinin yüksekliğini ve dili kullanma ustalığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazıda öncelikle bayrak ve sancağın köken itibarıyla tahlili yapıldıktan sonra Türklerin ilk olarak bayrak kullanmaya nasıl başladıkları, Selçukluların ve Osmanlıların bayrakları ve bunlarla ilgili anekdotlar sırasıyla anlatılmıştır.⁴⁰ Yazıda bayrağın ehemmiyetine dair iki-üç paragraf şöyledir:

Osmanlı Sancağı, ... O, ecdadın ve «Âl-i Osman» ın pâk ve mübârek kanlarıyla nescedüp bize teslim eyledikleri bir emânetdir. O, öyle bir çevredir ki; bütün Osmanlılığın mevcûdiyeti, şan ve şerefini, tarih ve mukaddesatını, kadınlarımızın

³⁷ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, ss. 114-119.

³⁸ Von Sanders, *Türkiye’de Beş Yıl*, s. 312.

³⁹ Süleyman Yatak, “Fahreddin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 88.

⁴⁰ Kıcıman, *Medine Müdafası*, ss. 189-196. Biz burada söz konusu yazıda verilen bilgilerin değerlendirmesine girmeyeceğiz. Bu kompozisyonun kıymetinin asıl olarak, çok çetin savaş şartları altında son derece başarılı bir bütünlük içinde ele alınmış olması ve insanın milli hissiyatını harekete geçiren etkileyici üslubu olduğu söylenebilir.

ırz ve namusunu, kızlarımızın bekâretini, çocuklarımızın saadetini çıkınıyor. Biz onun üzerine nasıl titremeyiz? Hepimize teneffüs hakkı veren odur. Hey'et-i içtimaiyemize ifaza-i hayat ve hararet eden hep onun asıl ve civanmerd kalbidir.

...

Asırlardır mefâhiriyle doldurmuş, bütün Şark'a bir fecr-i sâdık getirmiş, Allah'ın dava-yi vahdanîyeti, peygamberin tarik-i hidâyeti, Hakk'ından ve nefsinden emin olanlara has bir kahramanlıkla, her zaman bir başına müdafaa etmiş insaniyetin nısfı mazlumunu bağrına basmış olan Sancağımıza lââyık olduğu zafer ve istikbâli Allah diriğ etmeyecek!... Bizzat istikbâl, ondan başkasının dudağını açmasına müsaade eylemeyecektir. Her Osmanlı genci, Bayrağı'nın aşkıyle bihtiyardır. Onun gölgesinde gelecek her ölümü, vallahi anası gibi kucaklar!...

Boralarla şakalaşan, tayfunlarla oynayan, tarihlere meydan okuyan ve Dünya'larla savaşıyan Türkler'in Bayrağı!... Fâtihterin Sancağı hakkındaki hikâyeler aşk ve ölümle nihâyet buluyordu.⁴¹

Yazıda tarih, ecdat, millî değerler, millet, istikbal, İslam ve bayrak arasında doğrudan bir ilişki kurulmuş ve bayrakla sembolize edilen bir hayat felsefesi sunulmuştur. Burada veya Hicaz cephesinde bayrağa vurgu yapılan her durumda İslam etrafında şekillenen yaklaşımı Osmanlıların dünyaya bakış açılarında görmek mümkündür. Osmanlı Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar İslam dininin yüceltilmesine ve savunulmasına adanmış bir mefkûre ile hareket etmiştir. Osmanlı Türk'ü için bütün ilk İslam anayurtlarını kapsayan imparatorluk bütünüyle İslam'ı temsil ediyordu.⁴² Hac ibadetinin yapıldığı Haremeyn de Müslümanların, dolayısıyla Osmanlıların değerli kutsal mekânlarını barındırıyordu.⁴³ O takdirde Medine'de Osmanlı Bayrağı'nın inmemesi için sonuna kadar varlık mücadelesi vermekten başka bir seçenek düşünülemezdi.

⁴¹ Kıcıman, *Medine Müdafası*, ss. 193, 196.

⁴² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara 2007, ss. 12-13.

⁴³ BOA, *İ.HUS 173/1327.M/45*, h. 17.M.1327 (m. 9.2.1909); Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press: Cambridge, 2005, s. 96; Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, Şiar Yalçın (çev.), Timaş Yayınları: İstanbul, 2013, s. 387.

Sultan Mehmed Reşad'ın 4 Temmuz 1918'de vefat etmesi üzerine Osmanlı tahtına Sultan Mehmed Vahideddin çıktı.⁴⁴ Yeni padişahın tahta cülusu Medine'de de istasyon binası önünde resmi bir törenle kutlandı. Bayrakların gölgesinde padişahın ilk ordu emri olan iradesi okundu. İrade-i Seniyye'nin sureti şöyle idi:

«Emir-ül Mü'minin» olan Hakan ve Başkumandanımız Sultan Mehmed Han-ı Hâmis Hazretleri'nin hepimizi ağlatan ziyâiyle, emr-i kumandanızı ele alıyorum. Senelerden beri bir müşkülât içinde Osmanlı ve İslâm tarihine Hânedanım için şanlı sayfalar ilâve eden siz, aslanlar yurdunun kahraman yavrularına memnuniyet-i şâhânemi beyan eder ve bu uğurda hakkın rahmetine kavuşarak er meydanlarında can vermiş olan Şühedâyı, kemal-i hürmetle anarım. Din ve vatanımızın selâmeti için şimdiye kadar pek kanlı bir sûrette kahraman müttefiklerimizle omuz omuza devam ettirdiğimiz muvaffakiyetlerle dolu harp seneleri, herhalde azalmaktadır. Fakat henüz bitmemiştir. İşte bu âna kadar olduğu gibi Cenab-ı Hakkın haklı dâvamızda dâima bizimle bir olacağına zerrece şüphe etmeyerek ayni savlet-i haydarâne ile sancağım size daima zafer ve muvaffakiyet yolu göstereyim! İnâyet-i Bâri imdad-i ruhâniyet-i Peygamberî, siz kahraman askerlerimin muîn ve zahiri olsun!..⁴⁵

2. Medine'de Zor Günler ve Direniş Ruhu

Medine'nin içinde bulunduğu durum Arapların genel tutumu ile ilgili değildi. Savaş yıllarında Arap Orta Doğu'sundaki birçok Arap, Türklere sadık kalırken diğerleri birbirlerini gözlüyor ve bir tür tarafsızlık politikası güdüyorlardı.⁴⁶ Medine şeriflerin ve bedevilerin tacizi altında bulunuyordu. Her şeye rağmen ayakta duran Medine garnizonu 16 Eylül 1918 Pazartesi günü Kurban Bayramı'nı idrak etti. Sabah namazından evvel zabit, nefer, halk, herkes Harem-i Şerif'e toplanmış, tekbirler, tehliller okunmuş, bayram namazı kılınmıştı. Ne var ki askerler içinde bayramlara has neşe ve sevinç hissiyatı taşıyanlar pek azdı. Çünkü yollar açılmıyor, muhasara kaldırılmıyor, Medine'deki erzak tükeniyordu. Arkadaşları ölüyor, Seferi Kuvvet her geçen gün biraz daha eriyordu. Vazifenin

⁴⁴ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi Siyasî Tarih*, Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2011, c. 1, ss. 633-634.

⁴⁵ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 203-204.

⁴⁶ Hew Strachan, *Birinci Dünya Savaşı*, Ümit Hüsrev Yolsal (çev.), Say Yayınları: İstanbul, 2014, s. 329.

kutsiyeti ve tarihi şerefi ise müdafaanın devam etmesini gerektiriyordu. Bundan dolayı tebrik merasimi oldukça sönük geçti. Sanki Medine'nin Osmanlı Sancağı altında geçirdiği son bayram olduğunu herkes anlamış ve bunun üzüntüsünü yaşıyordu.⁴⁷

Fahreddin Paşa, savaşın sonlarına doğru bir gün, yemekte askerlere: "Hangi sancak için feda-yi hayat edersiniz?" diye sordu. Paşa'ya "hangisi?" diye farktan ne kastettiği soruldu. Kumandan Paşa, alaylara verilen ve üzerleri Kur'ân âyetleri ile süslü olan sancaklarla "Ay Yıldızlı Bayrak" diyerek izah etti. Birisinde dini bir kutsiyet, diğerinde milli bir heyecan olduğundan cevaplanması zor bir soru olmuştu. Muvazzaflar, alay sancakları altında daha müsterih ölebileceklerini söylediler. İhtiyatlardan bir kısmı herhangi bir alaya verilmiş olan sancak hürmete şayan ise de o kıt'anın mensupları sağ iken diğer bir alay subay veya askerinin kendini feda etmesinin doğru olmadığını iddia ettiler. Bir kısmı da cihanın dört köşesinde, kalelerin burcunda, dağların zirvesinde ve engin denizlerde dalgalanan "Ay Yıldızlı Albayrak" için daha ziyade sevinçle ölebileceklerini ifade ettiler.⁴⁸ Bu misalde görüldüğü gibi, sadece Fahreddin Paşa değil, askerleri de bayrağa yönelik güçlü bir heyecan taşıyordu.

Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı ordusu çatışmaya girdiği her harekât alanında ve giriştiği her seferde sayı olarak bir dezavantajla savaşmıştır. Bu dezavantaj genellikle asker sayısı, topçu, cephane ve lojistik destekten kaynaklanıyordu. Türkler, savaş boyunca elde ettikleri belli önemli zaferlere rağmen söz konusu sayısal zayıflık hep devam etmiştir.⁴⁹ Medine savunması da bin bir güçlkle devam ederken 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Artık, Osmanlı askerlerinin Hicaz'dan çekilmesi gerekiyordu. Ancak Fahreddin Paşa'nın

⁴⁷ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, s. 306.

⁴⁸ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 309-310.

⁴⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Mehmet Tanju Akad (çev.), Kitap Yayınevi: İstanbul, 2011, s. 282.

Medine'yi teslim etmek düşüncesi olmadığından yaklaşık iki buçuk ay daha direnişini sürdürmüştür.⁵⁰

Medine savunması sona yaklaşıyordu. Karşıdaki telsiz istasyonları bombalanmış olduğu için haberleşme sağlanamıyor, üstelik İspanyol nezlesi salgınından dolayı askerın önemli bir bölümü hasta yatıyordu. Her şeye rağmen Fahreddin Paşa 6 Aralık 1918'de ayakta kalan subay ve neferlerin bir kısmını biraz daha güç ve cesaret verebilmek için Harem-i Şerif'e davet etti. Her bölükten on beş nefer birer subay kumandasında silahlı olarak geldiler. Özellikle yapılmış bir çağrı olduğu için Harem-i Şerif iyiden iyiye dolmuştu. Herkes büyük bir sabırsızlıkla kumandanın söyleyeceği sözleri bekliyordu.⁵¹

Fahreddin Paşa, Hz. Peygamber'in baş tarafına yakın Bâbu't-Tevbe önündeki Ravza-i Mutahhara'da oturuyordu. Cuma hutbesi okunuyor, padişaha ve askerlere dualar ediliyor, İslam birliğine dair hadisler okunuyordu. Tesirli, ruhları sakinleştiren hutbenin ardından namaz eda edildi. Tesbih duasından sonra Paşa'nın yanında oturan Miralay Necib Bey, Ellibeşinci ve Kırkikinci Alay sancaklarını muhafızlarıyla birlikte Hz. Peygamber'in kabri önüne getirdi. Sancaklar biri sağa, diğeri sola olmak üzere minber kapısını iki tarafına dikildi.⁵² Mekke'de Mescid-i Haram'da ve Medine'de Mescid-i Nebi'de minberin iki kenarına bayrak dikilmesi savaş öncesi dönemden gelen eski ve dikkate değer tarihi bir uygulamadır.⁵³

Fahreddin Paşa, Bâbu't-Tevbe önünden huşu ile ayrılarak ağır ağır minbere doğru yöneldi. Duyguları çok yoğun olmasına rağmen minberde, hutbesini metanetle ve gür bir sesle okudu. Nâci Kâşif Kıcımın'ın aktardığı bu hutbenin bazı bölümleri şöyledir:

«Türk, Arap, Kürd, Çerkes, Arnavud, ey Ümmet-i Muhammed!...

...

... Mısır'daki İngiliz generali Ragnel Doncet güya şahsî menfaatimi düşünürcesine hayatım hakkında teminatlar vererek şu beyannâme ile beni iğfale çalıştı. (Bu sırada

⁵⁰ Bkz. Elie Kedourie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 1 (1977), ss. 131-136; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. 6, s. 375.

⁵¹ Kıcımın, *Medine Müdafası*, s. 342-343.

⁵² Kıcımın, *Medine Müdafası*, s. 343-344.

⁵³ BOA *İ.DH* 903/71744, h. 5.S.1301 (m. 6.12.1883); Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, y.y., h. 1323-1324 (m. 1905-1906), MÜ Ktp., Demirbaş Nr. 12142/YZ0368, ss. 139, 223-224.

beyânnameyi minberin sağından yere atmış ve orada bulunanlar aynen okumuşlardır) sonra Medine'ye sekiz saat mesâfede «Cifir» de bulunan İngiliz yüzbaşısı Garlend de şu mektuplarla beni taciz etmektedir. (Mektupları zarflarıyla birlikte minberden attı. Cemaatten bazıları alıp okudular.)

Ben bu muaccizlere şu cevabı verdim: «Muhammediyim, Türküm ve Askerim, Tefâhuru sevmem. Fakat icbar ettiniz de söylüyorum. Osmanlı Tarihi'nin pek iyi tanıdığı «Bâli Bey» oğullarındanım!...»

Bununla onlardan korkmadığımızı ve bizi hiçbir zaman korkutamıyacıklarını anlattım. Padişahımız ve Halifemiz de «Medine'deki hukuk-u mukaddesenizi, Zat-i Şâhânelerinden irade-i kat'iyenin gelişine kadar müdafaa edeceğime ahd-ü peymân ederim» dedim ve bu telgrafi atabe-i seniyelerine takdim eyledim.

...

... Vazifemiz pek mühimdir. Sabır ve sebat edip düşmanlarımızı itaate mecbur edeceğiz, Arazi-i mukaddesede Padişah'ımızın hükümlerine itaat ve bekasını temin için çalışacağız. Hatta bu uğurda icabederse hep beraber öleceğiz!..

... Sizden ve benden sabr-ü sebat ve devam-ı mukavemet, Cenâb-ı Hakk'tan hidâyet, Peygamberden şefaati!...⁵⁴

Fahreddin Paşa, hutbeyi bitirip merdivenlerden inerken alay sancaklarını gösterdi ve: “Benim sevgili kardeşlerim!.. Şu mukaddes sancaklarımızı esir etmiyeceğiz!..” dedi.⁵⁵

Fahreddin Paşa'nın dini hassasiyeti ve milli hislerindeki kararlılığı ile bir karşılaştırma yapmak bakımından isyan taraftarı Arap müelliflerden İzzet Derveze'nin yaklaşımı dikkat çekicidir. O, isyanın Araplar için çok büyük faydaları olduğunu, hatta isyanın tartışma götürmez biçimde milli bir zorunluluk ve vazife olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ Buna karşın isyanın baş aktörlerinden olan Şerif Abdullah, bu ayrılıkçı hareketin korkulanın yaşanmasını engellemediğini daha da kötü sonuçlar doğurduğunu söylemiştir. Türklerin ardından Arapların farklı gruplara ayrıldığını, pek çok çekişmenin yaşandığı bir topluluk haline

⁵⁴ Kıcıman, *Medine Müdafası*, ss. 345-347.

⁵⁵ Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 348.

⁵⁶ İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, Ali Benli (çev.), Klasik: İstanbul, 2007, s. 415.

geldiklerini ve Araplar arasında binlerce farklı görüşün ortaya çıktığını itiraf etmiştir.⁵⁷

Mütarekeden sonra Medine cephesinde işler karıştı. Askerlerin bazıları artık teslim olmak gerektiğini düşünüyor, bazıları ise ne pahasına olursa olsun direnişe devam edilmesini istiyordu. Erkân-ı Harbiye Reis Vekili Emin Bey, her gün hastalıktan dolayı yüz elli kişi ölmesi sebebiyle Harbiye Nezareti'nin emrine uygun olarak Kale'yi tahliye ve teslim etmenin uygun olacağını düşünüyordu. Fahreddin Paşa ise padişahın "İrade-i Seniyye" gelmedikçe müdafaaya devam edeceğini söylüyordu. Bu minval üzere çekişmeler ve yazışmalar bir müddet daha devam etti, beyannameler yayımlandı. Çıkar yol kalmadığını fark eden Fahreddin Paşa, Miralay Necib Bey'i vekil tayin etti, teslim şartnamesi de imzalandı.⁵⁸ Her şeye rağmen Fahreddin Paşa, teslim olmak, Medine'den ayrılmak istemiyordu. Kendisinin son bir ziyaret için Harem-i Şerif'e götürülmesini istedi. Götürüldü, fakat oradan ayrılmadı. Hz. Peygamber'in Harem-i Şerif'ine sığındı. O zaman, teslim şartnamesini Fahreddin Paşa'nın hilafına imzalayanları ciddi manada bir endişe sardı. Şartnameye göre Paşa'nın o gün Medine'den hareket etmesi gerekiyordu.⁵⁹ Üstelik Fahreddin Paşa daha öncesinde şöyle demişti:

Müdafaadan ümit kestiğimiz en son dakikada bütün silâh arkadaşları abdest alıp «Harem-i Şerif» Bahçesi'nde ve etrafında toplanacak vazife-i diniye ve vataniyesini bihakkın ifa ettiğine Allah ve Peygamberi şâhid tutacak, minarelerden salat-ü selâmlar, etraftan tekbir ve tehليل okunacak, Hak Teâlâ'dan ihsan, Resül-ü Ekreminden şefaât dilenecek, bütün bu merâsim-i diniyenin sonunda mevki muzıkası «Osmanlı Marşını» terennüme başlayacak. Paşa tabancasını çekip Harem-i Şerif'in bahçesinde yığılı cephaneyi ateşleyecek ve bütün kuvve-yi seferiyye kılıçlarını düşmana teslim etmektense mavzer kurşunları, top mermileri, bomba infilâkleri arasında dumanlara karışarak Alsancak'a sarılarak semâya çıkacak. O hiç yere düşmeyen ve hattâ hiç eğilmeyen mukaddes bayrağı yâdelerde örselenmiş görmektense, cennetteki meleklerle, hûrilere, esna-yı ibadette nâmahreme karşı saçlarını siper etmek üzere başörtüsü makamında hediye edilecekti.⁶⁰

⁵⁷ Abdullah b. Hüseyin, *Müzekkerâtı*, s. 127.

⁵⁸ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 349-389; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, ss. 157-179;

⁵⁹ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 395-397; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, s. 178-183.

⁶⁰ Kıcıman, *Medine Müdafaası*, ss. 398-399.

Fahreddin Paşa, bu söylediğini yapmadı ancak, Namık Kemal'in "Git, vatan! Kâbe'de siyaha bürün! / Bir kolun Ravza-yî Nebî'ye uzat!"⁶¹ ve

Âmâlimiz, efkârımız ikbâl-i vatândır
Serhaddimize kal'a bizim hâk-i bedendir
Osmanlılarız ziynetimiz kanlı kefendir

Kavgada şehâdetle bütün kâm alırsız biz
Osmanlılarız can veririz nâm alırsız biz⁶²

mısralarını onaylatırcasına bir mücadele verdi.

3. Medine'nin Düşmesi ve Bayrak Değişimi

Nihayet Fahreddin Paşa'nın istediği "İrade" de çıkarttırılmıştı.⁶³ Fakat onun tavrını bu da pek etkilemedi. Paşa, hiçbir şekilde teslim olmaya yanaşmayınca komutanlarla askerlerden bir grup onu Harem-i Şerif'ten alıp götürmekten başka bir çare bulamadılar. Bu olay 10 Ocak 1919'da gerçekleşti.⁶⁴ 13 Ocak'ta Medine'yi teslim almak için Şerif Abdullah gelecekti.⁶⁵ Fahreddin Paşa'nın Medine'den yola çıktığını Albay Necib Bey yayınladığı kısa bir bildiri ile etrafa duyurdu.⁶⁶ Günlerden Cuma idi. Aynı gün Osmanlı Medine'sinde son Cuma namazı kılındı. Gözler her Cuma olduğu gibi Bâbu't-Tevbe önünde Fahreddin Paşa'yı aradı, fakat bulamadı. O sırada yaşanan hüznü atmosfer şöyle aktarılmıştır:

Hatip, ağır ağır Minber-i Saadet'e çıkmış, hutbe okunmağa başlamıştı. münacaat kısmında sıra «Halife-yi Rûyi- Zemîn» ve askerine nusratler tazarrû ve niyâz ederken tahammül edemedi, ağlamağa başladı.

⁶¹ Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi (1860-1923)*, İnkılâp Kitabevi Yayın: İstanbul, 1985, s. 72.

⁶² Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre*, Seval Şahin, Banu Öztürk (haz.), Çağrı Yayınları: İstanbul, 2006, s. 24.

⁶³ Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 417; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, ss. 178-179.

⁶⁴ Kıcıman, *Medine Müdafası*, ss. 400-404; Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, s. 184-185.

⁶⁵ İzzettin Çopur, "Hicaz, Filistin ve Suriye Cephesi'ndeki Arap Ayaklanması, Bu Ayaklanmada İngiliz Lawrence'in Rolü", *Stratejik Araştırma ve Etüt Bülteni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Yıl 1, Sayı 1, 2001, s. 213.

⁶⁶ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, s. 187.

Hatiple beraber binlerce asker de ağlıyordu. Ağlamamak gayri mümkün, fakat ağlamak da gayri kâfi idi. Gözyaşları seller gibi aksa bile müdafaa tarihine sürülen lekeyi temizlemek kabil değildi.

Hatip, heyecanından hutbesini tamamlamaya muvaffak olamadı. Bihûş bir halde merdivenlerden indi. Minber-i Saadet'in gümüş anahtarlı kapısı Türkler için belki son defa olmak üzere ve belki de muvakkaten kapanmıştı.⁶⁷

Görüldüğü üzere Cuma hatibi, Nâci Kâşif Kıcımın ve askerler de Fahreddin Paşa gibi Medine'nin dolayısıyla Haremeyn'in Türklerin idaresinden çıkmasına fena halde üzölmüşlerdir. Üstelik Nâci Kâşif Kıcımın'ın son satırda kullandığı "muvakkaten" kelimesi yaşanan gelişmeleri bir türlü kabullenmek istememesini göstermesi açısından dikkat çekicidir. O, Hicaz'ı bırakıyor olduklarına inanamamış, bunu geçici bir durum olarak görmek istemiş ve bir zaman sonra Hicaz'da yeniden Türk bayrağının dalgalanmasını ümit etmiştir.

Teslim hadisesinden sonra Medine'deki işlerle Emir Abdullah ilgilendi. Daha sonra idare Emir Ali'ye devredildi.⁶⁸ Hükümet-i Hâşimiye'nin veliahdı Şerif Ali, 2 Şubat 1919 Pazartesi günü sabah saat 8.30'da hususi bir merasimle Medine'ye geldi ve çeşitli yerlerde atılan yüz bir pâre topla selamlandı. Bu merasimde kullanılan topların ve barutların Osmanlı malzemesi olması ise ilginç bir durumdu. Aslında sukut eden kalelerde silahlar tahrip edilir, cephaneye imha edilirdi. Kalenin sukutundan birkaç gün evvel bunun için bir nizamname veya emir de aranıp bulunmuştu. Fakat tatbik edecek olanların teslim taraftarı olmalarından dolayı emir uygulanamamıştı. Şerif Ali psikolojik bir baskı olması için Fahreddin Paşa'nın oturduğu eve yerleşti. Medine'yi ve Merkad-i Risalet'i binlerce zorluk içinde müdafaa edenler, tel örgülerin arkasına doldurulurken; Osmanlı sancakları Medine-i Münevvere surlarından indiriliyor, Hükümet-i Hâşimiye'nin kırmızı, siyah, yeşil ve beyaz renkli bandırası hususi bir merasimle göndere çekiliyordu.⁶⁹

⁶⁷ Kıcımın, *Medine Müdafası*, ss. 405-406.

⁶⁸ Mustafa Talas, *es-Sevretü'l-Arabiyyetü'l-Kübrâ*, Talas Li'ddirasat ve't-Terceme ve'n-Neşr: Dımaşk, 1987, s. 229.

⁶⁹ Kıcımın, *Medine Müdafası*, s. 424.

Feridun Kandemir, Medine müdafaasının İstanbul'da meydana getirdiği heyecanı ifade ederken Falih Rıfkı'nın Fahreddin Paşa'ya ithafen Akşam gazetesinde kaleme aldığı bir yazıyı özellikle aktarmak istemiştir. Yazının baş tarafları şöyledir:

“Hakikaten kaç gündür sizi merak ediyorum. Şimdi siz neredesiniz? İskorpitten dişleri, çeneleri kopan askeriniz nerede? Sultan Selim'in taktığı bayrağı, Medine kalesinden, hangi ibadet saatinde ve nasıl tahammül ederek indirdiniz?

Siz ki bir yıl evvel: “Eğer boşaltacaksanız, Medine'ye başka bir kumandan gönderiniz. Medine kalesinden al sancağı bana kendi elimle indirtemezsiniz!” diyordunuz. Ne yapalım, başka birini göndermek için vakit yoktu. Demiryolu kesildikten ve İngilizler sevgili Halep'e geldikten sonra, siz bir uçağın bile kaç defa yere inmeden gidemeyeceği kadar uzak çöllerde kalmıştınız.

...”⁷⁰

Türklerdeki ruh hali böyle idi. Buna karşılık Şerif Abdullah, Taif'in düşmesinden sonra yapılan bayrak değişimini şöyle aktarmıştır:

... kaleden Osmanlı bayrağının indirilip Arap bayrağının çekildiği, her iki bayrağın da resmi usulle selamlandığı resmi bir tören yapıldı. Tesirli bir manzara oldu, önceki bayrak dünün bayrağıydı, sonraki bayrak ise bugünün bayrağıdır; dün bizim dünümüzdü, bugün de bizim günümüzdür...⁷¹

Nâci Kâşif Kıcıman, diğer yapılanlar bir yana, isyancı Arapların tercih ettiği bayraktan da şiddetle rahatsız olmuştur. Türklerle ortak bir tarihe sahip olan milletlerin yeni bir bayrak seçerken kırmızı ve beyazdan, ay ile yıldızdan ayrılmadıkları halde bu asilerin Hicaz isyanına önemli katkıları bulunan İngiliz Lawrence'in etkisinde kalarak böyle bir tercihte bulduklarını ifade etmiştir. O, bayrağı tarif ederken, bandıranın bağlı olduğu ağaç tarafından yarıya ayrılmış kırmızı bir üçgen bulunduğunu, dalgalanan kısmında ise yukardan aşağı siyah, yeşil ve beyaz renkler konulduğunu belirtmiştir. Araplar bu renklerden birisinin Emevilere, diğerinin Abbasilere öbürünün de Fatımilere ait olduğunu iddia

⁷⁰ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, s. 139.

⁷¹ Abdullah b. Hüseyin, *Müzekkerâtı*, s. 127.

ediyorlarmış. Ayrıca siyahın Kâbe'nin örtüsüne, kırmızının Osmanlığa işaret ettiğini söyleyenler de oluyormuş.⁷²

Tarihte Emeviler beyaz, Abbasiler siyah, Şii devletler yeşil bayrak kullanmışlardır.⁷³ Müslümanların eski devirlerde kurduğu devletlerin bayrak renkleri hakkında farklı bilgiler de vardır. Mesela Zeydan; Emevilerin bayraklarının kırmızı, Şii devleti yandaşı olanların bayraklarının beyaz, Şiilerden Haşimoğulları yandaşlarının alametinin yeşil olduğunu söylemiştir.⁷⁴ Yeşil renk, daha ziyade Hz. Fatıma evladını temsil eden bir renk olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte İslam'dan sonra Araplar arasında türlü renk ve şekillerde bayraklar kullanılmıştır.⁷⁵ Şerif Hüseyin'in isyan bayrağının yeşil, kırmızı, siyah ve beyaz olarak bölgede görev yapan İngiliz diplomat ve asker Mark Sykes tarafından tasarlandığı ifade edilmektedir. Bu durum, Araplar adına belli kesimler tarafından abartılan isyan hareketinin yapaylığının küçük bir işareti olarak düşünülebilir. Yine de söz konusu tasarımın varyasyonları günümüzde Ürdün, Irak, Suriye ve Filistinliler tarafından resmi bayrak olarak kullanılmaktadır.⁷⁶

Medine müdafaasının sona ermesinin ardından Türklerin Hicaz'dan ayrılması da tam bir matem havası içinde geçmiştir. Askerler şehirden ayrılmadan önce son defa Harem-i Şerif'i ziyaret ederek Ravza-i Mutahhara'da dualar ediyor, veda ziyareti yapıyorlardı. Bu ayrılışlardan sonra Medine'de sadece bir Türk şehitliği kalacaktı. Bu arada Medine'de kalarak aylarca süren muhasaranın her türlü sıkıntısını çeken, açlığa dahi katlanan yerli Araplar ise yaşananlardan dolayı son derece üzgün ağlıyorlardı.⁷⁷

26 Şubat 1919'da Hicaz müdafilerinin son kafilesi el-Mübarek'ten hareket ederek Yenbu'l-Bahr'e gelmiş ve 28 Şubat'ta Hicaz toprağıyla vedalaşmak suretiyle bütün kıt'alar vapurlara bindirilmişti. Türk askerleri Hicaz'dan ayrılırken

⁷² Kıcıman, *Medine Müdafaası*, s. 424.

⁷³ J. David Weill, "Alam", *Eİ*, Vol. I, E. J. Brill: Leiden, 1986, s. 349.

⁷⁴ Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Nejdet Gök (çev.), İletişim Yayınları: İstanbul, 2013, c. 1, ss. 235.

⁷⁵ Köprülü, "Bayrak", *İA*, c. 2, s. 405.

⁷⁶ William Easterly, *The White Man's Burden Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*, The Penguin Press: New York, 2006, s. 295.

⁷⁷ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, ss. 191-192.

sahilde, o dört renkli bandıra gözlerine çarpıyor ve hilalsiz olması ruhlarını bir kat daha incitiyordu.⁷⁸ Kandemir, bu manzarayı şöyle aktarmıştır:

Harpten önce şu binaların üstünde gözleri okşayarak şan ve şerefle dalgalanan ayyıldızlı bayrak yerinde siyah, yeşil, beyaz ve kırmızı renkli solgun ve küçük boyda Haşimi bayraklarının sallandığını görür gibi oluyoruz. Fakat limandaki gemilerle, daha ötelelerdeki askerî binalar ve telsiz istasyonu gibi yerlerde sıra sıra görülen bayraklar, hep İngiliz ve Fransız gibi yabancı devletlerin rengini taşıyor. Her tarafa hâkim görünen bu renkler Yenbu'a bir sömürge havası veriyor.⁷⁹

Türk askerlerini Yenbu'da limanda bekleyen vapura aktarmak üzere bir İngiliz binbaşısı karşılaşmıştı.⁸⁰ Türkler Hicaz için ilk olarak Haremeyn'i Portekiz saldırılarına karşı korumak için harekete geçmişlerdi⁸¹ ve dört yüz yıl sonra Hicaz'dan Şerif Hüseyin bir yana, yine bir Avrupalı güçle, İngilizlerle savaşarak ayrılmak zorunda kalmışlardı.

Sonuç

40

Hicaz'da yaklaşık dört yüz yıl devam eden Osmanlı idaresi Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkan Şerif Hüseyin isyanı ile son bulmuştur. Türkler, saygıdan dolayı yaklaşık üç yüz elli sene Haremeyn'de devlet dairelerine ve kalelere Osmanlı bayrağı çekmemişlerdir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın sonlarına doğru şartlar Mekke ve Medine'de de bayrak çekilmesini zorunlu kılmıştır. Ne var ki yeni durumun üzerinden yarım asır geçmeden Mekke emiri Şerif Hüseyin isyan etmiş, Hicaz kalelerindeki Osmanlı sancakları teker teker inmeye başlamıştır. Mondros Ateşkes antlaşmasından bir müddet sonra Haremeyn'in son Osmanlı kaleşi

⁷⁸ Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 426. Daha sonra, hasta olduğu için Medine'de kalan ve tedavileri tamamlanan yüz on altı askerinin de 10 Temmuz'da Haşimi hükümetine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlar arasında Arap asıllı olanlar da vardı. Bu Şamlı, Halepli, Kudüslü, Hayfalı, Beyrutlu Araplar "teslim" sözüne Türk arkadaşları kadar tepki göstermişler, ağlayarak derin bir üzüntü ve yeis içinde ne yapacaklarını bilemez bir hale gelmişlerdir. Bkz. Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, ss. 235-236.

⁷⁹ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, ss. 195-196.

⁸⁰ Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası*, s. 195.

⁸¹ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2009, ss. 140-141; M. Yakub Mughul, "Portekizli'lerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, c. II, Sayı 3-4, Ankara, 1993, ss. 37-48.

Medine'deki Osmanlı bayrakları da indirilmiştir. İsyân süresince Medine'de Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanı Fahreddin Paşa'nın gösterdiği direniş takdire şayan olmuştur. Fahreddin Paşa, Medine'de Osmanlı bayrağının dalgalanması için büyük bir hassasiyet göstermiş ve savunma boyunca her fırsatta bayrağı milli bir değer olarak öne çıkarmıştır. Konuşmalarında Osmanlı bayrağının millet, devlet, savunma, halife ve Müslümanlar için değerini heyecan dolu üsluplarla dile getirmiş, askerlerin mücadele heyecanını pekiştirmek için Osmanlı sancağı konulu yazı yarışması dahi düzenlemiştir. Kendisi hiçbir şekilde teslim olmaya yanaşmadığı gibi, direniş sona erdiğinde Osmanlı bayrağının indirilmesi askerlerine de bir o kadar acı gelmiş ve bu durumu bir türlü kabul etmek istememişlerdir.

Fahreddin Paşa'nın Medine müdafaasındaki ısrarcı tutumunda karakteri kadar Orta Doğu'nun ve Arapların geleceği hakkındaki öngörüsü de etkilidir. O, Medine düştüğünde Hicaz'ın görece Arapların eline geçeceğini düşünüyor, asıl kazananın Türklere karşı isyancı şerif ve bedevilerine savaş gemileri, savaş uçakları ve toplarla fiili olarak arka çıkan, silah, altın ve her türlü lojistik desteği sağlayan İngilizler olacağını biliyordu. Araplar, eğer o da lütfedilirse bu toprakların sadece görünen sahipleri olacaklardı. Ancak bütün bunları anlayabilmek için Fahreddin Paşa gibi yüzlerce yıllık siyaset geleneğine sahip bir devletin komutanı olmak gerekiyordu. Fahreddin Paşa, Müslümanlara ait kutsal beldelerin Şerif ve adamları tarafından korunamayacağını biliyordu. "Ben devlet kurdum." diyerek devlet kurulamayacağını çok iyi farkında idi. Hele de kurulması hayal edilen devletin arkasında İngilizler varsa bu hiç mümkün değildi. Bundan dolayı Haremeyn'i yüzlerce yıllık devlet geleneği olan Osmanlılar yönetmeliydi. Mekke ve Medine kalelerindeki Osmanlı Sancağı inmemeliydi ki Müslümanların haysiyeti, birliği ve kudreti korunsun.

Medine müdafaasının en önemli yanlarından biri, Türklerin bütün dünya Müslümanları nezdindeki itibarını korumuş olmasıdır. Tarihte halife ile Haremeyn arasında her zaman bir alaka görülmüştür. Haremeyn kuşatıldığında halifenin orayı sonuna kadar savunması beklenir, aksi düşünülemezdi. Fahreddin Paşa bunu yapmıştır. Bir diğer husus da ayaklanmanın barındırdığı idealin hiçbir şekilde

gerçekçi olmamasıdır. Osmanlı Devleti idaresindeki bütün Müslümanların hamiliğini samimi olarak üstlenmişti. Osmanlı bayrağı sadece Türklerin değil, Arapların ve bütün tebaanın bayrağı olduğu gibi emperyalizme karşı direnişin de en güçlü simgesi idi. Ne var ki sözde, Arapları Türklerin egemenliğinden kurtarma ve Arap bağımsızlığı vaadi doğrultusunda bir kesim Arap'ın aldatılmasıyla başlayan isyan hareketi sadece Hicaz'daki Osmanlı idaresini bitirmemiş, aynı zamanda Arap Orta Doğu'sunun belirsiz bir geleceğe sürüklenmesinde de önemli bir adım olmuştur.

KAYNAKÇA

Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.DH

İ.HUS

Y.EE

Matbu Eserler

ABDULLAH B. HÜSEYİN, *Müzekkerâtî*, Mektebetü Berhûme: Amman, m. 1989 / h. 1409; 278 ss.

AKYÜZ, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi (1860-1923)*, İnkılâp Kitabevi Yayın: İstanbul, 1985; 1032 ss.: 975-10-0794-1.

ANTONIUS, George, *The Arab Awakening The Story of The Arab National Movement*, Khayat's College Book Cooperative: Beirut, 1955; 470 ss.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, c. 1, Dora Basım-Yayın: Bursa, 2014; 573 ss.: 978-605-9929-17-2.

ARMSTRONG, H. C., *Arabistan Kralı'nın Yaşam Öyküsü Abdülaziz bin Suud*, Gülsüm Aldemir (çev.), Kaknüs Yayınları: İstanbul, 2007; 282 ss.: 975-256-094-6.

BARLAK, Hasan, "Dinî Ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013; 328 ss.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, c. III, ks. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 1991; 655 ss.: 975-16-0330-7.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914 – 1918, c. 6, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları: Ankara, 1978; 944 ss. + haritalar, krokiler ve fotoğraflar.

ÇOPUR, İzzettin, "Hicaz, Filistin ve Suriye Cephesi'ndeki Arap Ayaklanması, Bu Ayaklanmada İngiliz Lawrence'in Rolü", *Stratejik Araştırma ve Etüt*

- Bülteni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Yıl 1, Sayı 1, 2001; 197-237 ss.
- DENY J., – [M. Kunt], “Sandjak” *The Encyclopaedia of Islam (EI)*, Vol. IX, E. J. Brill: Leiden, 1997; ss. 11-13, 90-04-10422-4.
- DERVEZE, İzzet, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, Ali Benli (çev.), Klasik: İstanbul, 2007; 471 ss.: 978-975-8740-41-3.
- EASTERLY, William, *The White Man’s Burden Why the West’s Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*, The Penguin Press: New York, 2006; 436 ss.: 1-59420-037-8.
- ERİCKSON, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, Mehmet Tanju Akad (çev.), Kitap Yayınevi: İstanbul, 2011; 347 ss.: 978-975-8704-41-5.
- ERSOY, Mehmet Âkif, *Safahat*, Akçağ Yayınları: Ankara, 2001; 510 ss.: 975-338-034-8.
- EYÜB SABRÎ, *Mir’âtü’l-Haremeyn (Mir’ât-ı Mekke)*, c. 1, Bahriye Matbaası: Kostantiniyye, 1301; 1175 ss.+3krk.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar*, Gül Çağalı Güven (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2008; 259 ss.: 978-975-333-031-2.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912 – 1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2014; 511 ss.: 978-975-16-0505-4.
- HÜSEYİN VASSAF, *Hicaz Hâtırası*, y.y., h. 1323-1324 (m. 1905-1906), MÜ Ktp., Demirbaş Nr. 12142/YZ0368.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2009; 377 ss.: 978-9944-88-465-1.
- KANDEMİR, Feridun, *Fahreddin Paşa’nın Medine Müdafaası*, Yağmur Yayınları: İstanbul, 2005; 447 ss.: 975-7747-13-0.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*, c. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2011; 593 ss.: 978-975-16-0785-0.
- KARPAT, Kemal H. *İslâm'ın Siyasallaşması*, Şiar Yalçın (çev.), Timaş Yayınları: İstanbul, 2013; 777 ss.: 978-605-08-1129-2.
- KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Türkan Yöney (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2003; 260 ss.: 975-333-080-4.
- KEDOURİE, Elie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No 1 (1977), 124-143 ss.
- KICIMAN, Nâci Kâşif, *Medine Müdafaası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?..*, Sebil Yayınevi: İstanbul, 1994; 446 ss.: 975-7480-49-5.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Bayrak", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, M.E.B., Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, c. 2, 401-420 ss.
- KÖSE, İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis Kitaplar: İstanbul, 2014; 432 ss.: 978-605-5927-73-8.
- KURŞUN, Zekeriya, "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 38, 1997, 25-28 ss.
- KURTOĞLU, Fevzi, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 1992; 164+36 ss.: 975-16-0478-8.
- LAWRENCE, T. E., *Bilgeliğin Yedi Direği*, Yusuf Kaplan (çev.), Rey Yayıncılık: Kayseri, 1991; 520 ss.: 975-7778-04-4.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara 2007; 541+3 hrt. ss.: 975-16-0303-X.
- LUTSKİY, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Turan Keskin (İng. çev.), Yordam Kitap Basın ve Yayın: İstanbul, 2011; 367 ss.: 978-605-5541-43-9.
- MACFİE, A. L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, Damla Acar, Funda Soysal (çev.), Kitap Yayınevi: İstanbul, 2003; 267 ss.: 975-8704-23-0.
- MANSFIELD, Peter, *The Ottoman Empire and Its Successors*, The Macmillan Press: London, 1973; 210 ss.: 333 03663 8 / 333 07382 7

- MUGHUL, M. Yakub, “Portekizli’lerle Kızıldeniz’de Mücadele ve Hicaz’da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, c. II, Sayı 3-4, Ankara, 1993; 37-48 ss.
- MUHAMMED, Vehim Talib, *Tarihu’l-Hicazi’s-Siyasî 1916-1925*, Ed’Dâru’l-Arabiyye li’l Mevsûat: Beyrut, 2007 (h. 1427); 512 ss.
- NAMIK KEMAL, *Vatan Yahut Silistre*, Seval Şahin, Banu Öztürk (haz.), Çağrı Yayınları: İstanbul, 2006; 82 ss.: 975-454-115-9.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi Siyasî Tarih*, c. 1, Ötüken Neşriyat: İstanbul, 2011; 646 ss.: 978-975-437-487-2.
- ÖZYÜKSEL, Murat, *Hicaz Demiryolu*, Ali Berktaş (Yay. haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2000; 312 ss.: 975-333-137-1.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul, 1993; 870 ss.: 975.11.0731.8.
- QUATAERT, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Cambridge University Press: Cambridge, 2005; 212 ss.: ISBN-13 978-0-521-54782-6, ISBN-10 0-521-54782-2.
- ROGAN, Eugene, *The Fall of the Ottomans the Great War in the Middle East*, Basic Books: New York, 2015; 485 ss.: 978-0-465-02307-3.
- STRACHAN, Hew, *Birinci Dünya Savaşı*, Ümit Hüsrev Yolsal (çev.), Say Yayınları: İstanbul, 2014; 424 ss.: 978-605-02-0349-3.
- TALAS, Mustafa, *es-Sevretü’l-Arabiyyetü’l-Kübrâ*, Talas Li’ddirasat ve’t-Terceme ve’n-Neşr: Dimaşk, 1987; 531 ss.+2 hrt.
- VON SANDERS, Liman, *Türkiye’de Beş Yıl*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2011; 482+2 hrt., 1 krk. ss.: 978-9944-88-887-5.
- WEİLL, J. David, “‘Alam”, *EI*, Vol. I, E. J. Brill: Leiden, 1986, s. 349; 90-04-08114-3.
- YATAK, Süleyman. “Fahreddin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt: 12, İstanbul, 1995, ss. 87-89.

ZEYDAN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Nejdet Gök (çev.), c. 1, İletişim Yayınları: İstanbul, 2013; 758 ss.: ISBN-13: 978-975-05-0268-2, ISBN-13: 978-975-05-0267-5.